

Várták a következő robbanásokat, de csak a föld rendült, vele rengett, zörgött, csikorgott és reszketett a háztömb.

Talán a ponton, a razzia vagy a szabotázs volt a legelső idegen szó, amelyet specifikus hangzása miatt megjegyeztem, értettem is. Már négyévesen elteltem a szavakkal, a hangzással, a gesztusokkal, a rohanó folyó látványával, a sűrű, sárgásszürke emulzió hatalmas tömegének sebességével és roppant erejének tudatával. Ez a minden, a magam kis mindensége, nem mimikusan, hanem empatikusan érdekelt. Nem én tettem magamévá a szavakat, az információkat, az emóciókat vagy a jelenségeket, hanem a szavak és a jelenségek tettek magukévá. Felszívódtam bennük, engedtem nekik, bármelyiknek engedtem, bármikor bekebeleztek, s így hatoltak el az értelmemig. Ha lett volna, ha van is, ezekben a pillanatokban elveszítettem tőlük az éneket. A más járatokon érkező ismereteket nem tudtam felfogni, nem értettem.

Észvesztő volt az énéstés. Az ember énje, azaz tulajdonságainak együttese olyan, mint a föld valamelyest kihűlt, vékonyka kérge, alatta azonban a magma tisztán fizikai birodalma izzik.

Halottakat rejtett a jéghideg mély, a rakpart és a híd halottjait. Ezt is tudtam. Én voltam a jéghideg folyó az örület sodrásával, amint magába fogadja. Még évtizedekig nem értettem, hogy nem én vagyok a halottjai. Azt is tudtam, hogy a Duna rohan a tengerbe, meg nem áll, viszi, a tenger pedig igen nagy víz, amíg ellát a szem, s még annál is tovább, akkora. Onnan jönnek a sirályok. Sokáig, igen sokáig semmi mást nem akartam, mint látni a tengert. Karjukkal mutatták, hogy merre és mekkora.

---

## RADNÓTI MIKLÓSNÉ GYARMATI FANNI NAPLÓJÁBÓL (II)

*Közzéteszi Ferencz Győző\**

**1946**

### **Augusztus 19.**

Azt mondtam magamban, hogy én már nem is élek, befejeződött az életem, ha Miklós nincs többé, és most mégis újra kezdek írni. Igen sajnálom a sok elmaradt, le nem írt időt most. Miért is? Talán, mert ez is Miklóshoz tartozik valamiképpen, és az ő csodálatos életét egészíti ki az is, amit nélküle ugyan, de magamban hordozva én élek meg. – Kezdem ott, hogy augusztus elsején, anélkül, hogy akkor még tudtam volna, megjelent egy zsidó lapban a hír: Győr mellett, Abdán felnyitottak egy tömegsírt, és a megtaláltak és megállapíthatók névsorában szerepelt teljes névvel, pontos adatokkal Miklós. Ezt aznap még nem tudtam, de csütörtök este súlyos rosszullet fogott el: émelygés és hasmenés, fejfájás. Korán lefeküdtem, olvasni próbáltam, nem ment. Vissza-visszatérő

\* A napló gondozott, teljes szövege a Jaffa Kiadónál jelenik meg 2014-ben.

álmaim voltak, csodálatosképpen valami zavaros visszatérő, amiben Kelen Péter Pál szerepelt folyton, a központi igazgatónk. Aztán az éjszaka még rosszabb lett, sokszori felkelésekkel értem meg a reggelt, és amikor már öltözni kellett volna, rájöttem, hogy nem tudok, készültem felmenni nagy ügyel-bajjal [Kovács] Margitékhoz, hogy megkérjem, telefonáljon be a Rádióba, de szerencsére valami miatt éppen ő jött le hozzám. Elmagyaráztam neki mindent, hogy mit mondjon, valensi ki a gyomorrontásom miatt. Aztán igen-igen rosszul voltam késő délig, amikor végre megjött [Gyarmati] Laci, aki nagyon lázasnak talált. Ricinust adott, a szívem rosszul vert, lázas és jéghideg voltam egyszerre. Szíverősítőt adott, és meglehetősen nyugtalanul elment. Később jöttek még Kun Miklós a bolond Mezeivel rövid időre. Riza néni jött el tipegni-topogni körülöttem. Anyuska Jászberényben volt még akkor. Miklóstra vártam leginkább, mert tudom, milyen csupa lélek és szeretet, és ő nyugtatott meg legjobban. Aztán este megint Laciék, és közben folyton Margit és mamája. Nem tudták, mit csináljanak velem, hogyan kényeztessenek, mi mindent segítsenek rajtam. Két édes drága tündérem. Szombaton már egészen jól voltam, de megígértem, hogy még fekvé maradok. Reggel megnézett Laci, és akkor váratlanul délután is eljött, méghozzá Lolával együtt. Kicsit furcsa volt. Alig ültek itt rövid ideig. Lola kicsomagolta, amit a Rádióból küldtek: az első forintelőleget, meg valami lisztet és cukrot, az utolsó „kalóriákat”. Ezután a jó pénzzel nem adnak többet. Aztán Laci előhozta: Lola bent járt Dezső bácsinál bejelenteni, hogy nem jövök ebédre, és akkor mutatott egy újságot, amelyben ez és ez a hír állt. Teljes csöndben, szíven ütöten hallgattam, nem akartam meg se nyikkanni. Hát igen, tudtam, hogy nem élhet, mert akkor híre jött volna már akárhonnan, de ezt nem vártam most mégsem. Rövid szavakkal, tárgyilagosan kérdezősködni próbáltam, aztán megmutatta az újságot. Igen, nagyon pontosan ott voltak az összes szükséges adatok. Az jutott eszembe, hogy körülbelül akkortájt, mikor újra eltemették Győrben, akkor jártunk arra, éppen akkor, kifelé menet Brüsszelbe. Két autóval mentünk, [Ortutay] Gyula, Schöpflin Gyuszi és én az első autóval, és ott, a győri Városháza előtt, a Főtéren vártuk be jó óra hosszat a másikat, amelyen a postatanácsos meg a Böröcz nevű másik útitársunk maradt le a zuhogó esőben. Akkor ott, a győri Főtéren állva, szorongva nézelődtem. Hát itt látták legutoljára. Igen, ezen a tájon maradt le a többi. Itt volt a legnyomorultabb helyzetben. Míg én most gépkocsin repülök ki nyugat felé, mint az istenek különös kegyeltje, az elsők közt mehetek „napnyugati őrjáratra” a vészek után. Nem beszéltem akkor erről Gyulának, minek rontsam a kedvét. Egyáltalán, arra nagyon kell vigyázni, hogy az ember ne mutasson semmit abból, hogy halált hordoz magában. Az emberek nagyon kényesek és érzékenyek a halál szagára, elidegeníti őket azonnal. – Szóval Laci akkor mellém ült, és kicsit elengedtem magam, sírdogáltam röviden. Aztán este elmentek. Sevenalt hagyott itt, hogy bevegym, jót tesz ilyenkor. Persze nem vettem be, hanem jól át- meg átengedtem magamon a legszörnyűbb fájdalmakat, folyton hajtvam magamat, hogy fájjon még jobban, még sokkal jobban, hiszen sokkal, sokkal többet érdemelek. Nem aludtam el nagyon soká. Leveleket írtam. Elsősorban Sík Sándornak. Tudtam, hogy vidéken van, KLOSZ-tanfolyamon adott elő Marcaliban. Ebben a levélben nagyon kiöntöttem mindent, ami feléje bennem volt. Az utolsó együttlétünkől Miklóssal, a kételyeimet és az összeomlásomat. Aztán Cs. Szabónak írtam, megköszöntem a cikket végre, de nem fejeztem be. Aztán olvastam Mik naplójából, aztán már hajnalodott, mikor elaludtam. Másnap már fel is kelhettem volna, lázam nem volt, de végtelenül gyenge voltam. Megint eltelt a nap látogatókkal. Gyula különben tegnap is itt járt, hívta az éppen ott lévő Frankl Rózsit. Pillanatig furcsállottam, most már megértettem.

Azért, mert elmondta neki, amit ő már tudott akkor, de úgy számított, hogy majd hétfőn, ha elég erős leszek, elmondja. Eltelt a nap sok-sok fegyelmezettséggel, ettem is már valami keveset, és amikor este végül mindenki elment, nagyon élesen megtudtam, hogy mit jelent, hogy nincs többé. Térdepelve szoktam a kis feszület előtt imádkozni hosszú idő óta már, hogy hazatértem, és Miklós feszületét kitettem, Stadler Frieda nénitől visszakapva, ő őrizte. Ez az ima volt életem legkínlódbb imája. Vonítani és szűkölni kellett volna, ehelyett csak halkán tudtam nyöszörögni, és aztán olvasni próbáltam megint a naplót. Valami álmoság jelentkezett, ledobtam, de egyszer csak megjelent a régi, gyerekkori, elavulás előtti félálomból ismert rém: „a bácsi”, aki miatt hosszú éveken át fel-felsírtam, és ilyenkor csak az nyugtatott meg, ha Anyuska ágyába vett. – Valami különös, sunyi és kárörvendő arc pókszerűen egy sarokból, leselkedően fölényes, félelmes nyugalommal, és érzem, hogy behálóz, elveszi tőlem a nagy szabad síkságot körülöttem, valahogy felgöngyölít és megsemmisít. Mint a nyíl, ültem fel, és felgyújtottam a villanyt: Uramisten, én most meg fogok örülni, és biztos így van, mert rémesen félek attól, hogy meg fogok örülni. És ha már félelem jelentkezik, akkor is már itt van az örület, döbbsentem rá irodalmi emlékekből, hogy így szokott az lenni. Igen, hát én vagyok az Ágnes asszony, aki még rendet akar csinálni, a foltot ki akarja mosni lepedőjéből, és szorgosan próbálgatja. Igen, a magam sürgető érzésével, hogy most mindent el kell rendezni gyorsan, mert aztán vége. Nem leszek már képes rá. És ez a fájdalom, jaj, kimentem a tükörbe nézni. A zavaros, ijesztő szememet csak még rosszabb volt látni. Azt hittem, keresztbe nézek mindjárt, mint Rózsi kicsi lánya, Emmike, mikor az agyhártyagyulladás fellépett, azaz nyilvánvaló lett, és egy reggel arra a borzalmas kancsali arcocskára ébredtünk. Jaj, most gyorsan elszabadul valami bennem, és kiabálni kezdek. Jaj, segítség, fogjanak meg, csináljanak valamit velem, mert nem tudom magamat tovább tartani. Kihez forduljak segítségért? Margitékát nem verem fel ilyenkor, éjjel 1 órakor. Átküldetek Kun Miklósért, de hát csak a házmesternek [sic!]. Felvettem siető határozottsággal a pongyolámat, lebotorkáltam a sötétben a házmesterhez, hogy hívja át Miklóst, igen rosszul érzem magam. – Aztán jött Miklós nagy sietve, és akkor már csak annyi erőm volt, hogy megkérjem, ne haragudjon, amiért zaklattam, de nagyon félek, hogy meg fogok bolondulni, és megmondtam, hogy megtalálták Miklóst, és elmondtam, amit tudok. Rettenetesen kirobbant belőlem a zokogás akkor. Miklós is összeroskadt, mikor meghallotta, csak a kezemet fogta, és azt hiszem, ő is sírt, inkább csak éreztem, mintsem figyelni tudtam. Aztán Cardiasolt adott, és a megkezdett feketémet végigfőzte, és bevettam a fél Sevenalt, és lefektetett. Egy ideig fogta a kezemet, és figyelte a pulzusomat. Olyan jólesett az egész szörnyűségben, hogy valakit szívvel, megértéssel, hozzánk tartozással éreztem magam mellett. Sokat beszéltem, ahogy emlékszem, mindent igyekeztem tárgyilagosan elmondani, ami bennem összevissza forgott. Aztán csillapult ez a vad zűrzavar, és aktuális politikáról, másról beszélgetett Miklós, ahogy a fejem fölött lévő Rákosi-könyvbe lapozott. Mert amikor rám tört a félelem, hogy most megőrülök, és teljesen elszakadok a realitástól, védekezésül ezt kaptam le a könyvespolcra: Rákosi *A magyar jövőért* című könyvét, hogy visszavigyen abba, ami van. Aztán keringélt a Sevenal a fejemben, és Miklós csak üldögélt beszélgetve mellettem. Mondtam, hogy menjen már haza, de jólesett, hogy itt van. – Ment, mert közlekedési tilalom volt akkoriban még éjjel 1 órától hajnali 4-ig, és elaludtam. Félálomból ébredve csak azt hallottam, mikor becsapódott utána az ajtó. Reggel persze nagyon kialvatlanul, összetörten mentem be, de soha ilyen boldogan, hogy van hová bemenni, van mit elkezdni, megcsinálni, van feladat és munka előttem. Gyulának cédulát írtam az

asztalára, hogy mindent tudok, de most ne beszéljen róla. Nem voltam biztos benne, hogy bírom-e hallgatni nyugodtan, és annyi munka várt, nem akartam elmaradni benne. Aztán lassan megbeszéltünk mindent, Gyula azonnal nagy akciót indított, írt mindenfelé, Nemzeti Bizottságba, a pártokhoz, a polgármesterrel beszélt dízsírhely ügyében, szóval nagyon kézbe vette a dolgot. Persze rengeteg munkája közben rám is háramlott belőle, hiszen nem volt olyan egyszerű a polgármesteri beleegyezés. Még nem volt elég hosszú útja ott, míg eljutott az ügy az ügyosztályig. Rengeteg telefon, szaladgálás ide-oda, amit szerencsére a vállalati ügyészség bojtára intézett [hiányzó szövegrész]ben. Közben telefonok Győrbe, oda-vissza, az ottani MTI-kirendeltségvezetőhöz, aki intézkedett a zsidó és egyéb hatóságoknál, hogy hétfőn, azaz augusztus 12-én jövünk. Szombat délben még nem volt egész biztos, elintéződik-e a sírhely ügye. Ti. a fővárosi ügyosztály írásbeli igazolást kért arról, hogy Mik valóban megérdemli-e a sírhelyet. Erre pedig az ő esetében a Művészeti Tanács illetékes. A Művészeti Tanácshoz fordultam, ahol is bizonyos Szőnyi Kálmán nevű főtitkár kijelentette, hogy ez nem olyan egyszerű, mert ehhez tanácsülési határozat kell, viszont a nyári idény miatt tanácsülést nem hívnak össze. Kérdésemre, hogy hát ki intézheti ezt el tekintélye latba vetésével, egyetlen ajánlással, azt felelte, hogy legfeljebb Kodály, de ő nem valószínű, hogy elérhető. Megkeseredett a szám, megint egyszer. Mondtam is Gyulának, kicsit remegő ajakkal, hogy kár volt az egésznek ilyen formában elkezdni. De Gyula nem volna Gyula, ha erre nem a legfelpaprikázottabban ne kezdett volna mindenüvé újból telefonálgatni. Keresztúrt kerestük két napig, hiába, mert minisztertanácsok voltak, vagy más miatt nem volt elérhető. Végre, mikor sikerült vele beszélni, természetesen rögtön vállalta, hogy saját személyében igazolja a Fővárosnál Miklós érdemességét, nem kell a Művészeti Tanács. Persze szombatra már előkerült Kodály beleegyezése is, a Főváros ki volt elégtíve, és késő délben, hazamenetelem előtt jött a felszólítás, hogy vasárnap délelőtt, másnap menjek be a Vas utcába a temetés részleteit megbeszélni. Másnap vasárnap, 11-e volt, házassági évfordulónk, a tizenegyedik éppen. 1935-ben is vasárnap volt ezen a napon, és most elindultam Miklós temetéséről intézkedni. Nem akaródzott sehogy sem egyedül intézni, olyan járatlan vagyok ilyesmikben, és félttem is kicsit ettől. Elmentem hát Zöld Feriékhez, mert különben is arra kellett mennem, Verával egy korábbi megbeszélést lemondani. Vera olyan édes ezekben a napokban, folyton velem van, ahogy csak teheti. Zöldéknél annyi a gond és baj, betegség. Ragyogó vasárnap volt, mint ezen a nyáron minden vasárnapon, és Feri egyszer végre uszodába készült a kis Antival. Persze nem volt szívem elmondani, hogy azért jöttem, hogy megkérjem, kísérjen el. Elmentem hát mégis egyedül. Utálatos hivatali alkudozások a „részletekről”. Kiderült, hogy egészen más összeget mondtak telefonon, érthetetlen módon. Éppen a kétszeresét követelték mint hivatalos díjszabást. Csak a szerdai temetési időpontot állapítottuk meg, a többi hétfőre maradt. – Jól elfojtott feldúltsággal mentem haza ebédelni. Aztán délután némi lustálkodás után át Budára, Komor Gizihez. Szegényke fáj, fáj változatlanul, de közben kicsit mégis gépel Bandi nagy regényén, azt másolja, és mint mondja, számára is érthetetlen módon, most nem készül úgy a halálra, mint tavaly ilyenkor. Sejtelve sincs, hogy fogja kibírni a telet, de foglalkozik a jövővel. – Margiték úgy kényeztetnek, annyira meghatóan, sírnivalóan édesek velem. Másnap, hétfőn reggel korán bementem a Rádióba, nem bíztam benne, hogy eljönnek értem. Gyula megpróbált az utolsó pillanatban lebeszélni, hogy ne jöjjenek el mégsem. Gyulán kívül [Tolnai] Gábor és [Baróti] Dezső jöttek a nagy Graham kocsiban, és a kis Topó már hajnalban elindult, hogy lassúbb menete miatt körülbelül egy időben érkezzünk. Rekkenő, pokoli hőség volt

ezen a napon, mint napok óta már. Talán a Dunántúlon picit enyhültebb volt, mint Pesten. Amikor megérkeztünk, első utunk az MTI kirendelt vezetése mellett a zsidó hitközség volt. Persze azzal fogadtak, hogy el kell intézni először a fizetési formaszabályokat, és élénk tettek egy 610 forintos számlát. Gyula csak sziszegve káromkodott, de hát nem volt kedve az alkalom és a hely nyomasztó volta miatt alkudozni vagy számon kérni túlságosan, hogy nőhetett így meg a duplájára a kontemplált 300 forint, amit még telefonon bent közöltek velünk. Erősködtek, hogy hát változtak az árak, és az egész elő van készítve útra készen. A tisztiorvos reggel óta kint vár, most már biztosan visszament a hivatalába. A koporsó szállítóképes, és Pesten abban lehet eltemetni stb. stb. Kifizettük. Aztán vissza a Városházára, ki a tisztiorvoshoz. Amikor bemondom a bizonyítvány kiállításához szükséges adatokat, közben valami egyre feszültebb belső figyelemmel nézem az arcát. Intellektuális, finom, de kegyetlen, semmi megrendülést nem mutat. Tárgyilagos világnézetét, valamint az egész hivatalát az árulja el, hogy a feltételezhető tettesek felől érdeklődve egyöntetűen mondják, hogy SS-alakulat volt, tehát nem ők, nem magyarok, nem közéjük valók a világért sem. Holott az eredeti, hitközségi hír szerint hungaristák voltak. Az egész Győr városa büzlik ettől az elfojtási, eltussolási vágytól: mintha mi sem történt volna. Hiszen erre mi sem jellemzőbb, mint hogy 1944 novemberében történt hasonló esetek 1946 júniusában kezdenek napvilágra jönni, holott mindenki jól tud róluk, és állítólag a szem- és fültanúk jelentették is jókor az illetékes hatóságoknak, de hát más dolguk volt és van. Akta lesz mindenkiből, és ha a zsidó hitközségek rá nem jönnek országszerte, hogy ez mellékesen, a kegyeleti tényezőkön kívül jó boltot is jelent, mert mindig akad néhány hozzátartozó, aki alku nélkül kész minden anyagi áldozatra. Ha erre nem jönnek rá, akkor még ez a kis esélye is megszűnik annak, hogy napvilágra kerülhessenek az ügyek. Aztán kimegyünk végre a temetőbe. Mindjárt a kapu mellett hevenyészett friss sírok, egyik kiásva. Ott kapjuk készen, lezárva a gyulátlan faládát, ami cseppet sem koporsószerű, ládának is igen közönséges. Ragaszkodom, hogy kinyissák. Kelletlenül fognak hozzá, figyelmeztetve, hogy nagyon szétesett már az egész, mert „kétszer kapott levegőt”. Hát mégis kinyitják, és akkor belenézek. Pirosas ruhafoszlányok, valami sáros töltetű, töredezett mellkas, szétesett koponyacsontok. Csak a felső részét láttam, azt is a szájjpadlás felől. Felismerhetetlenül sáros minden, egyetlen erős, sárgás lábszárcsont, és mellette turistabakancsok megduzzadva, nyilván a földbeli nedvességtől, rothadástól. Egy Biblia foszlánya, Máté evangéliumánál nyitva, és egy fekete bőrtárca. A fiúk – érzem inkább, mintsem látom – visszahőkölnek mellőlem, eltávolodnak. Erős rothadásos, sajtos szag csap ki az egészből. Csöppet sem izgat. Annál inkább az, hogy a piros pulóverfoszlányok nem ismerősek, nem az a kötés, amivel az ő meleg piros pulóvere készült. Egy nadrággomb maradt csak épen és változatlanul. A többi ruhadarabot szeretném megfogni, megforgatni, és az egészet jó volna nyugodtan, apróra szemügyre venni, hiszen az enyém. Olyan végtelenül nyugodt vagyok, és csöppet sem undorodom. Nem értem a Bibliát, hiszen nem vitt magával. Úgy tudom, az övét, ami pedig velem szokott lenni, itthon hagyta. Lehet, hogy kért valakitől egyet, de az is lehet, hogy nem az övé volt. De egyáltalán, ő ez biztosan? Így szerintem semmi nem árulja el. A drága fej, a szőkeség mind-mind egyetlen sárkupac csak, és az öltözéke is változhatott, hiszen cserélgették darabjaikat. Isten tudja, kinek a rongyai kerültek rá. A fekete bőrtárca már üres, használhatatlanul nedves és bűzös, a benne lévőket kivették, és átvehető később. – Sürgetnek, és újra rázárul a láda fedele. Erősködnek, hogy itt kizárt dolog a tévedés. Az exhumálásnál a legnagyobb gonddal helyezték a testeket kettesével a ládába, egyiket fejtől, másikat lábtól, számozták őket, és ennek

alapján emelték ki most is. Megfordul a fejemben: de jó volna mindet felnyitítani és végignézni, hogy ez a bizonytalanságom eloszoljon. De hát – gondolom – mindegy most már, és megint újra és mindig tekintettel vagyok a többiekre, hogy várnak rám, és kellemetlen nekik, és sietni kell, és engedek, és elfojtom a kéréseim, aggodalmaim. Hát ha nem az ő lábszárcsontja vagy koponyarésze? Mindegy már, hol van, hiszen jelképes most már úgyminden. És már teszük is be a Tempo autóba nagy sietve, hogy minél előbb elindulhasson, hosszú útja lesz így Pestig, teherrel. Mi pedig elmehetünk ama Lusztig-rőfösületbe, ahol az exhumáltak holmiját őrzik. Elővesz egy nagy csomagot, amiben számozás szerint vannak különrakva a holtaknál találtak. Iszonyú erős bűze van a csomagnak is. Nem vesz kesztyűt, csak úgy, szabad kézzel adja át, Gyula kérésére azonban még jól becsomagolja, és a szívembe nyilall, mikor a drága porladozó papírokat a spárgával jól meghúzza, mintha akármilyen árut csomagolna. A két aranyfogat is gondosan beteszi külön papírba. Kíváncsi izgalom van bennem, mi lehet a csomagban, de hát hazáig nem lesz mód felbontani. Aztán Gyula kiadja a rendelkezést: elmegyünk Abdára, ahol kihantolták. Elmagyarázzák, hogy kell odamenni, rövid pár perc Gyórtól, a Rábca árterületén van ez, az országútról bekanyarodik egy keskenyebb út, arról egy elég modern Rákóczi-emlék mellett jobbra kell kanyarodnunk. Gyönyörű szép füzes ártér közepén visz egy még keskenyebb út. Még mielőtt a gátör házat elérnénk, szembejövőkől megtudjuk, hogy itt van a közelben éppen a gátör, és már jön is felénk. Fiatalabb ember, Gyula bemutatkozik mint nemzetgyűlési képviselő, és kéri, hogy mutassa meg nekünk a helyet, ahol ezeket elásták, és mondja el, mit tud a dologról. Elmeséli, hogy 44. november elején történt, mert ő 12-én bevonult, és ez még annak előtte volt, hogy egy szekér kanyarodott a kis ösvényre, ami tele volt emberekkel, úgy látta, hogy nagy részük agyon volt verve, a szekér oldalán vér csöpögött ki. Aztán őt elparancsolták a közelből. Egy SS-katona elállta az utat, tilos volt arra menni. Aztán hallotta, hogy felszólítottak négy embert: álljanak ki, és akkor négyen lekászálódtak a kocsiról. Nyilván azt hitték, valamiképp előnyös lesz, ha jelentkeznek. Azokkal bevitették a többi a kocsiról a legsűrűbb akácós bozótba, és azokkal megásatták a gödröt. – Aztán már nem látott a távolból semmit, csak hatvan lövést hallott. Ezért gondolta először, hogy hatvanan lehettek, de csak huszonkettőt találtak. Nyilván több golyót szántak rájuk. Alig voltak elföldelve, mint mondja, csak úgy sebtiben hányták rájuk a földet, és a fű tele volt vérrrel és agyvelődarabokkal. – Aztán ő jelentette az esetet, mint elbeszéli, mikor visszakerült, meg az egész környék is tudott róla, hogy egy SS-katona meg talán négy magyar katona csinálta ezt. (Tehát nem SS-alakulat, ahogy a Városházán könnyedén elintézték.) De hát senki sem firtatta, rendőrségi akta nem lett, így hát hiába nyomoztattam a vidéki rendőrkapitányságon a főkapitány Szimon Istvánon keresztül, meg a politikai rendőrség által. Nem találtak az adatok, mert, úgy látszik, senki sem vette komolyan. Minden valószínűség szerint ezek a szerencsétlenek nem sokkal azután, hogy elérték Gyórt, a megmaradt századok továbbmenése után kanyarodtak le ide. Mint Gyula most elbeszélte, ő már hallotta egy visszatértről, aki Miklós közvetlen köréhez tartozott, hogy már Szentkirályszabadjánál teljesen tönkrement állapotban volt, úgy vitték kétoldalt emelve, mert nem bírta járni már, és nem akarták, hogy ezt észrevegyék, mert azokkal azonnal végeztek. Enni sem tudott már, és azokat a kenyérdarabokat, amiket néhol parasztok hajigáltak feléjük, sem tudták már belédiktálni. Így került végre a halálszekérre. Egy kórót téptem a gödörrel, ami összevissza hányt földdel ott árulkodott előttünk. Miklós sokkal hitelesebb sírjának éreztem, mint azt, ami majd itt adódik, Pesten. Aztán az útra érve hosszan szétnéztem, és magamba véstem a

képet, az édes dunántúli tájat a kis, tömzsi ártéri fűzfákkal, és arra gondoltam: látta-e még ezt maga körül azon a szörnyű őszön? Milyen borzalmas lehetett ez abban a sáros, szürke világban, mennyire más, mint ebben a nyári ragyogásban. Végtelenül nyugodtan hallgattam mindezt végig, nyugodtan mentünk tovább. Győrben bementünk a legjobb Fehér hajó étterembe, mert Gyula szólt az időközben előkerült ottani *Szabad Népszerűszerkesztőnek*, aki különben látásból régi ismerős, amint kiderült, a harmincas évek elején sokszor találkoztunk a Magántisztviselőknél, a szocialistáknál. Miklóst jól ismerte. Szóval, ennek a Magyar nevű szerkesztőnek szólt Gyula, hogy rendeljen számunkra ebédet, és beültünk, s finom ebédet ettünk, ettem végig nyugodtan, mintha nem az volna a hátam mögött, ami volt, de hát volt étvágyam, és nem tudtam volna komédiázni. Csak tárgyilagosan nyugodtnak maradni volt a belső parancsom, és ez talán túlon túl sikerült. Később a két újságíró bejött, és odajött egy Orbán százados nevű rendőrtiszt is, aki az ügyben most a nyomozást végzi. Elhozta a pontos exhumálási jegyzőkönyveket, rekonstruált rajzokkal, hol érte őket a lövés. Pontos leírással a megtalálás állapotában. Azt nem értem, hogy Miklóson szürke steppelt kabátot és kötött nadrágot emlegetnek. Ez nem az ő ruházata, de hát kicserélődhetett és változhatott közben egy és háromnegyed évig a meszes földben. Viszont a fogazatleírás az övé: a felső, alulso fogazat hiányos, vagyis az a nagy elülső foga, ami akkor kezdett már erősen mozogni, mikor bevonult, az biztos ki is esett közben, és talán az aranyfogak is így hullottak ki, és kieséskor tették félre, nem pedig még ő csomagolta gondosan el, ahogy először gondoltam, mert gyökerekkel együtt vannak. A tarkólövés állítólag azonnal halálos, és ezeket két mellkasi lövés kivételével ez érte. Amellett szétrepesztí a koponyát, ezért nem maradt egyben. Ez izgatott főként: a lengyelországi, észak-magyarországi mozgó tömegsírok motoszkáltak bennem, ahová együtt hányták be a még élőket a halottakkal. Még a tisztiorvos is a leghatározottabban megnyugtatóan, hogy a tarkólövés a legbiztosabb halál. Aztán végeztünk ezzel is, csak azt tudtuk meg, hogy egyelőre csak a parasztgazda van meg, akitől a szekeret bérelték, semmi több. Űthetik is bottal a nyomát ennyi idő után, és amikor az egész „közeg”, amiben történt és történik most a „jóvátételi kísérlet”, a teljes ellenállást és elfojtást mutatja. Hazafelé indultunk végre, a fiúk alaposan elcsigázva. Dezső a sok hetyke beszéde után, mint egy nagy lomha zsák, összevissza dülöngélve az autóban elaludt, Gábor zöld és sárga volt, csak Gyula meg én maradtunk aránylag épek. Láttam a szemközi tükörből a Miklós sofőr fürkésző tekintetét rajtam. Csak a riadt, elkínzott szememet láthatta. Egyre melegebb lett a délutánba menet. Túl Komáromon, lekanyarodtunk a Duna partjára, és akkor egyikünknek eszébe jutott, hogy meg kellene fürödni. Nagyon rábeszéltem őket, hogy én majd addig vigyázok a kocsira. Így azután le is vonultak a vízhez. A meredek part elfedte őket, csak a jókedvű loccsanásokat és kiáltásokat hallottam fölül. Eperfák szegélyezték az utat, és mert mindig is, gyerekkorom óta izgatott az útszéli fákról szedés, különösen az eper- vagy a fehérszeder-fákról, hát ágaskodtam és szedegettem. Mire Gyula – elsőnek természetesen – visszakapaszkodott az útra, így talált. Bizonygatta, milyen jó volt, és miért is nem tartottam velük. Mondom: nem olyan egyszerű nekem, mint nektek, ha nincs fürdőruhám, és nem is illendő. Ez se illendő – mondta –, fáról szedegetni ilyenkor. Nagyon megdöbbenem: hát ennyire félreértett, és most komolyan kioktat? Kicsit megnémultam erre, bár a sértődést igyekeztem elhessegetni magamtól. Igaza is van tulajdonképpen. Azonnal siettem vissza a kocsiba a többihez. Nem láttak meg semmit a cserkészésemből, és nem is explikáltam Gyulának. Egyre kimerültebbek lettünk, teljesen kifacsarva, összetörve érkeztem haza. A kápuban, amint kiszálltak, valami szeretetlen barátságatlan éreztem

már a búcsúzásnál, de lehet, hogy csak képzelődtem. – Kovácsék, az angyalok már nagyon vártak. Margit hatalmas tálcán sárga- és görögdinnyét, nagy csésze feketekávé, finom vajci cigarettát hozott le nekem. Mitévő legyenek a tündéri gondoskodásukkal, hogy viszonzhatom ezt? Soha, semmiképp. Azonnal hozzáfogtam kinyitni a kis csomagocskát az írásokkal, még Margit ott volt akkor, csak futólag láttam, hogy képek, az én utolsó levelezőlapjaim, amiket még Vácra írtam, voltak benne, aztán egy szerb felírású notesz, benne az ő ragyogóan tiszta, biztos, gyönyörű írásával ajánlás az elején, annak, aki megtalálja, hogy juttassa el Ortutay Gyulához. Magyarul, németül, szerbül, angolul, franciául. Aztán a versek, hol elmosódva, hol olvashatóan, azok, amiket Szalai Sanyi hozott, és néhol variációkkal, és még öt másik. Köztük a *Gyökér* című, amit még tavaly egyszer Háty Kari említett, hogy ilyen címűt is írt odalent, és ezenkívül négy kisebb volt *Razglednica* címmel. Azóta megtudtam, ez szerbül van, annyit jelent, mint képes levelezőlap, szóval körülbelül annak a versfajtnak felelt meg, amit *Carte postale* címen írt annak idején Párizsról. A szörnyű út közben íródtak ezek, az utolsó fél lábbal a sírból, Szentkirályszabadján, amikor már talán el is találta egy lövés, vagy csak a lezuhanóval dőlt le ő is. Erről egy pontos, villanásnyi kép, amit már nem volt ideje belemásolni a noteszbe, csak egy lapon van. Különös véletlen, hogy egy gyógyszerreklámlapon, mely egy röntgenképet mutat egy kézről. Tehát egyik oldalon a vers, másik oldalon a csontkéz. Drága csontos, gyönyörű kezei. Tizenöt éves koromban visszaborzadtam kicsit a kezeitől, hogy milyen csontvázkezek. Később, ahogy férfiasodtak, úgy nemesedett a formájuk, mindenki csodálta. Milyen véghetetlen finomságot, gyöngédséget és minden törekenységük mellett milyen erőt fejeztek ki a kezei, és mennyi bölcsességet. A kezei és az írása szorosan összefüggő képlet voltak. – Margitnak közben el kellett mennie, magam maradtam az írásokkal, és vinnyogva sírtam újra. A szoba tele lett ezzel a síri szaggal. A papírok közt az én fényképem is, magyar állampolgársági írás, születési bizonyítvány, levlapjaim. A noteszben két fénykép: anyja képe, az én kilencéves kori fényképem a *Levél a hitveshez* vers mellett, és egy kis imám, amit valamikor egy szeptemberi dátummal írtam róla, nem emlékszem, pontosan mikor. Tartalma szerint ítéve talán házasságunk első évében, amikor szakvizsgázni ment le Szegedre, a tanári diplomája előtt. Ezt vitte magával talizmánnak drága egyetlen Szentségem, és semmi sem használt, semmi sem segített. Az én bűnöm egyedül minden. Szétszóródott a gondosságom mindenkire ostobán és meggondolatlanul, és őrá maradt a legkevesebb. Nem értettem meg ostobán, szerencsétlenül ostobán akkor, hogy ő a legfontosabb, és nincs szülő, és nincs testvér, és nem számít, hogy Hermi az én rábeszélésemre maradt Magyarországon, és nem ment ki Londonba nagynénjéhez, Verához. Nem számít, senki sem számít, csak ő, egyedül ő, és rajta kell segíteni. Nincs fájdalom, nincs rossz, ami elég volna a büntetésemre. Az ő szenvedéseit semmivel sem tudom levezekelni. Mit számít az, hogy a barátok visszavonultak, hogy Gyula is, aki most annyira igyekszik rendbe hozni, jóvátenni azokat a mulasztásokat, akkor tele volt a saját élete problémáival? Azon az őszön, amikor az utolsó híradás jött, október 4-én, az újvidéki levelezőlapon Gyulához, akkor a Grill cégnél a kis szobájában a jövő hatalomátvitel terveit szőtte a többiekkel, és idegesítette, ha néha nagyon félve, szerényen bementem hozzá. Eszébe sem jutott, hogy valami hathatós módon kellene utánajárni, mi is lehet Miklóssal. Magam meg akkor még az előző életemhez tartoztam: kényelmes szerénységgel visszavonultam, és ostoba hiúsággal, hogy nem kérek, és nem leszek tolakodó, erőszakos. De hát csak én érezhettem, mit jelent, hogy ezek az idegenek, ezek a parádés barátok milyen távol voltak akkor. Mindenki a saját kisebb-nagyobb vagy vélt bajainak gőzében dehogya-



is tudott másra gondolni. Megszűnt a barátság és az áldozatoság, a saját élet volt egyedül fontos. Ő, én ezerszer átkozott és ostoba! Most ez van belőle, ez a síri üzenet és mérhetetlen szenvedéseinek tudata, amitől el kell vesztetni az eszemet, és csak bambán bámulni lehet a levegőbe, míg lassan valami szédülés nem kezd keringélni bennem. Volt-e ilyen valaha is? Lehet az, hogy a költő a síron túl is költő marad elsősorban, és nem csak megkínzott, levásott hús és csont? Arra kellett gondolnom, hogy nem kellett volna még a könyvet kiadni. Most így a felületes sietségben kimaradtak ezek a versek, pedig itt valami roppant szellemi erőfeszítés dolgozott, hogy ezek éppen június végén, még a könyv megjelenése előtt, tehát június 19-én kerültek napvilágra. Aztán a hivatali útvesztők, lassúságok persze nem engedték a további útjára kellő időben, így lehetett, hogy augusztus elején jelent csak meg a hivatalos értesítés a zsidó lapban. A megfeszített csodálatos akarat a „mű érdekében” még a síron túl is működött hát. Nem maradhattak rejtve és nem pusztulhattak el ezek a versek, bár a többiek írásai nagyrészt elpusztultak. Miklós félelmes alaposágával és rendességével úgy helyezte el őket a börtárcában, olyan gondosan, hogy a legjobban védettek legyenek.

### **Folytatom 21-én**

Nap nap mellett írok valamit pótlásul, hogy behozzam a hosszú mulasztásokat. Aztán szerdán volt végre a temetés. Előzőleg a lapokban kommuniké, persze nem gyászkeretben, arra igazán nem volt pénz, és nem is lett volna ízléses Miklós esetében. Nagyon keserves volt előkészülni erre a napra. Előző nap koszorúválasztás, ahol a család is rendelte. Piros, inkább csak olyan szennyespiros őszirózsákból, fehér szalaggal, rajta egyetlen szóval: Fif. Hiszen így hívott legtöbbször. – Gyula behajtotta [Grosz] Dezső bácsin a győri költségeket, én nem kértem volna. Amúgy is a temetés előtti szombat délben igen sértődöttek voltak, mert elvittem megmutatni a *Szivárvány* című lapot, amiben a Madarassy-Beck Zsuzsa írt Mikről, persze még a régebbi adatok alapján, az eltűnéséről és az én megadott életrajzi adataimból. Szó volt arról, hogy sohasem volt pénze, és sokat nélkülözött. Ez fáj Dezsőéknek, de hát így igaz. Hiszen ha csak arra gondolok, hogy a március 19. utáni időkből is mennyit nélkülöztünk táplálkozásban, milyen leromlottan ment el. A legnagyobb vészek idején nem jutott eszükbe, hogy a szétfosztogatás előtt a telezsúfolt kamrájukból valamit nekünk is adjanak vagy felkínáljanak, hiszen jól megtanulhatták annyi év óta, hogy mi nem kértünk. Ha ajándékoztak néha egy-egy ruháralalót, hát elfogadtuk hálásan köszöngetve. Most látom csak elfogulatlanul, milyen alamizna volt az, amit Miklós kapott tőlük: az egyhavi „apanázs” körülbelül egy napi költségük volt a svábhegyi szanatóriumban, és az afrikai és hasonló szabású útjaikról hoztak egy-egy cigarettadobozt, ez volt minden, míg ugyanakkor hasonló gazdag barátainak és Jolán néni rokonságának mindenféle drága holmit bőven adogattak. Mindegy most már, nem törődöm a sértettségükkel. Gyula mesélte, hogy sírt Dezső bácsi. Késő könnyek, nem tudom sajnálni őt a legkevésbé sem, úgy megmutatkozott ezekben az időkből minden undorító kicsinyességük. A temetésről irtóztam. Kölcsön fekete ruhák Zsuzsától, és egy fűző is, hogy elformálódott, ödémától dagadt alakomat valahogy rendbe hozza a nagy nyilvánosság előtti „szerepléshez”. A Kerepesi temetőben megnéztük korábban kimenne, hogy minden rendben van-e. Hát persze hogy nincs. A koporsóra mégiscsak Dr. Radnóti Miklóst írtak, pedig kifejezetten anélkül kértem, és a fejfára is. Szégyelltem magam rettentően, micsoda ostobaság az ő neve mellett a doktor mint plusz. Gyula elrendeztette a koszorúkat a koporsón. Anyuskáéké, Dezső bácsiéké, Gyuláéké, a Magyar Írók Szövetsége koszorúja volt az enyémen

kívül, és egy névtelen. Azonkívül Major Tamásné sírcsokra. – Sík atya két papocskával imádkozott, a ravatalozó nem egészen telt meg, de kint még sokan álltak. Nem tudom pontosan, kik igen, kik nem. Néhány jó barát hiányzott, az biztos, a meghaltakon kívül is. Merev képpel hallgattam végig mindent. Gyula beszélt elsőnek, kicsit belekeveredve a mondanivalóba, úgy éreztem, hogy kissé hamisított „el-elcsukló” hangon. Sajnos nem tudok hinni neki ezekben a megnyilvánulásokban, mióta azon az emlékezetes 44. októberi estén úgy megjátszotta otthon a zokogást a Zsuzsa műeltűnése miatt. Veszedelmes színész, csak úgy melleleg. Beszélt a példáról, és ebben igaz meggyőződés csengett, hogy mennyire példa Miklós. Aztán következett Gergely Sándor az Írószövetség nevében, aki – bár nem is ismerte – igen szépen, egyszerűen szólt. Mik örült volna, hogy ő beszélt fölötte, ifjúságában nagyra becsülte az *Achrem fickó* című könyvét. De jellemző, hogy az Írószövetség nem talált más közelebb állót, az elmúlt időket együtt töltött író-társat erre a szerepre. Aztán Rubinyi Mózes, a Vajda János Társaság és a PEN Club nevében cirkalmas, igazi önképzőköri vagy stilisztikakönyvbeli búcsúbeszédet mondott, de az indulat mögötته hitelesen őszinte volt. Szalai Sanyi következett, egyszerű tegező per Miklós aposztrofálással, megemlékezve szerbiai búcsújukról. Ez megrendítő volt, nagyon nagy lett Sanyi ebben a beszédben. A Szociáldemokrata Párt nevében is szólt, nem csak mint utolsó mellette lévő barátja. Aztán Schöpflin Gyuszi a Kommunista Párt nevében kicsit az általános stílusból kilógó beszédet rögtönzött. Nagyon sápadt volt, nem tudtam megállapítani, idegességtől-e, vagy mert a megszokott merev, hűvös álarc mögött valóban meg volt rendülve, azért-e. Aztán nagyon sokan kint rekedtek, így Szakasits Árpád is, aki kint a halottasmenetre induláskor jött részvétét kifejezni. Szép volt tőle, hogy eljött. Igaz, Miklós szerkesztője volt a *Népszavánál*, hozzá vitte legtöbbször a verseit, de most a Szociáldemokrata Pártnál valóban megbecsültebbnek mutatkozott a Kommunista Párt. A menet elején Gyula rendezése szerint közte és Laci közt mentem. Ezek amolyan konvenciók, igazán nem sok köze volt Lacinak hozzánk, de hát nem tiltakoztam. Rémes volt a nézők sorfala közt kivonulni. Az összes részvétüdvözlések közt a legjelentőségtejlésebb volt a Török Sándor forró kézcsókja. Megéreztem belőle az önvádat és a bocsánatkérést. Igen, azokon az utolsó fűszálba kapaszkodó reggelek egyikén, mikor Miklóst próbáltam Vácról visszahívni, hozzá rohantam fel a Rózsa-dombra, kora reggel, éppen borotválkozott, és felesége, a Hédi nem túl barátságosan fogadott. Meggyőzően fejtegették, hogy Sándorka nem tehet semmit, és különben is úgy tűnik, hogy jobb azoknak, akiket kivittek ebből az országból, ebből a félelmes bizonytalanságból, ami itt mindenkire vár. – Ők azonban mégsem mentek ki az országból, sikeresen bujdosnak, és most itt vannak együtt, Miklós meg nincs. A sír előtti beszentelésnél Gyula súgta, hajtsam rá az első rögöt. Buzgón meg is tettem, de az egész ügy, az egész temetés olyan rémesen preparálnak tűnt. Aztán a hantok zuhanása, elföldelés, virágok elhelyezése után jöttek az üdvözlések. Egyszer csak az Ilonka néni jött hozzám, Hilbertné, legédesebb közös gyerekkorunk tanúja és összemelegítőnk. Ekkor összecsuksuklottam, és ráborultam sírva. Rémesen küszködtem a sírással, nem akartam így, a báméskodó szemek előtt, de aztán Stefike is odajött, és őt sem lehetett, csak sírva átölelni. Édes, igazán megértő társam a boldogtalanságban. Aztán sokan nem is jöttek oda, akik ott voltak, csak messzebről láttam őket. A hivatalbeliek teherautón jöttek, ahogy láttam. Örültem a kis Gachot jelenlétének, és fáj és meghatott, hogy szegény Gelléri Judit a fél lábával, mankóval kijött. Aztán ennek is vége lett, Gyula betessékelt a kocsiba, Anyuskát is magunkkal vittük, és hazahozott. Itthon persze megköszöntem neki mindent még egyszer, és aztán magamra hagyott. Jó volt így. Mikor Margiték

hazaérkeztek, persze felcipeltek, és feketéztünk, megbeszéltünk pár aktuális dolgot gyorsan, aztán visszajöttem. Este még látogatók: csak Veronka, meg Vera később. Még nem ért egészen hozzám, mi is történt tulajdonképp, de megkönnyebbülés volt mindenestre, hogy ezen a paradéban túl vagyunk. – Másnap jóleső sürgöny Rajk Laciéktól, de a többfelé megjelenő szebbnél szebb nekrológok közt a Zelk Zoltáné, melyet igen szégyelltem, mert név szerint kiszerveztett és aposztrofált. Megírja, hogy nagyon hiányolták a kultuszminiszter képviselőjét. Igazán nem értem, azaz csak úgy tudom magyarázni, hogy egyszerűen nem figyelmeztette rá senki, és azért nem jött el, és nem küldött képviselőt sem. Vagy az is lehet, miután a jelentékeny ügyek számontartását a Kéry László végzi, hát elszabotálták szándékosan a dolgot. Ez a kis Kéry idáig egyetlen irodalmi folyóiratot, a *Magyarok* címűt szerkeszti, nagyon steril szelleműnek látszik, aki a kötet megjelenése előtt még soha sehol nem ismert Mik-féle pár *Papírszeletek*-verset nem jelentette meg a lapban, határozott kérésem ellenére, és Vas Pistától tudom, hogy valami egyáltalán nem sürgős, dilettáns pötyögésnek minősítette. Hát ha Gyulának valamikor még köze lesz a Kultuszhoz, ezt emlékezetébe idéztetem az ifjúnak. Meg kellene dicsőülnie, ha Miklós-kéziratot kap. A temetésről különben jelentést adtunk ki, elég jó sajtója volt mindenfelé. Gábor érzelmes írása, Zelké és Fodor Józsefé voltak a legbecesebbek. – Azóta csak próbálok élni a régi mederben megint, de hát tudom, hogy kiérződik rólam az az élettől való teljes elszakadtság, és ez taszítja az embereket. Talán ha elmegyek pihenni néhány napra, javul ez is. – Úgy volt, hogy a temetési és az új koporsóköltések, amire mégis szükség volt, hogy az egész, Győrből hozott faládát betehessék, még 1900 forintot tesznek ki. Erre teljesen ráment volna a 120 dollárom, ami megmaradt Brüsszelből, sőt, kiegészítést kellett volna kérnem. Ehelyett az történt, hogy kaptam à conto ismét pénzt odabent, és a Főváros valószínűleg visszatéríti a költségeket, ha pedig nem, akkor a Rádió fedezi. Így a pénz megmaradt, és Anyuskát akarom elvinni egy hétre legalább valahová, csak a változatosság, kikapcsolódás kedvéért. Most, a hét végén kellene mennünk, és próbálkozom mindenfelé. Jó lenne Banyába, egy olcsó újságíró-üdülőbe eljutni, ahol, ha nincs is szép idő, kellemes lesz, vagy Visegrádra gondolok. Ott, mint hallom, Major Róbert, a kis csúf közigazdász és népbírósi főmuki nyaral, akinek láthatólag megtetszettem néhányszori találkozásunk alatt, de végtelenül taszít, sőt iszonyodom tőle, nem szívesen találkoznék vele sehol. Beck Judit jött el hozzám, és hívogatott egy hétvégére hozzájuk Szentendrére, és Zsuzsa is hív Lupára, de oda mennék a legkevésbé szívesen, mert sok a munka, és a gyerekek folyton munkát adnának ott, természetesen állandó belső haptákba állva kellene szorgoskodnom, és erre igazán nincsenek most energiafeleslegeim. Napok óta tart a legrekkenőbb nyár, állítólag 75 éve nem volt ilyen, minden termény kisül, és az ember lassan megérti az ámokfutókat. Ma kezd először kicsit hűvösödni, de még így is patazik a víz az emberről, ha a kora délutáni órákban villamosra ül. Teljes elhülyülést jelent számomra ez a meleg, és az idegszálaim borzasak már, változást, felhőt, esőt kíván minden, ehelyett északi fények, napfogyatkozás, napfoltok és mindenféle kozmikus jelek kísértenek. – Közben odakint Párizsban fúrják, fűrészelik ezt a korhadt alkotmányt, ami „hazánk sorsa”. Nagy, néma tömegtüntetés Szent István napján, a hercegprímás köré sereglő tömeg és irtózatossá válik a Kommunista Párt körül. Egyre kevésbé van hitele annak, hogy mit vallok én vagy a magamfajta kárvallottak. Hiszen persze hogy nem beszélhetünk másként azok után, ami számkivetettségünkben velünk történt. Ezerszer fontosabb egy Ortutay-féle kiállítás és politikai előadás, mint a legképzettebb zsidó vagy volt üldözött marxisták minden kitérő előadása és agitációja. Csak

azt hiszik el, ami az ő oldalukról jön, a többi számukra „múló” konjunktúra csupán, amit nagy óvatosan ki kell várni, és akkor megint eljön az ő idejük, a számlálhatatlan és mérhetetlen boldog „szajrézás”, a változatos és tömeges öldökléssel fűszerezve. – Jaj, az emberi butaság és rosszság megint, mindig, amin zátonyra futok. Laci és Lola butasága és ügyetlen felelőtlensége, ami elkeserít. Hiába minden erőfeszitésem, ami eredményt jelentene számukra, azt valahol elrontják mohó, kapzsi türelmetlenségükben. Minden esti imámba tartozik, hogy Laci feje, szelleme megvilágosodjék, és rendbe jöjjenek a dolgai: dolgozhasson ott és azt, amit szeretne, és megjavulna, kitisztulna, megbízhatóvá lehetne. Persze semmi sem sikerül, a magam megfagyott, meghalt egyénisége semmiféle szuggesztivitásra nem képes, anélkül pedig nem megy semmi.

### **Szeptember 8., Kisasszony napja**

Harmincnyedik születésnapom. Most Eurüdiké maradt egyedül, és Orpheuszt nem engedik fel többé Hádészből egyetlen pillantásra sem. De könnyű is volna megállni, hogy ne tekintsek hátra, mikor tudom, hogy ez az ára a találkozásnak. Mikor lesz az a találkozás? – Tegnapelőtt, pénteken Cs. Szabó bejött értem a Rádióba, előzetes, régebbi megbeszélésünk szerint. Ki akart jönni a temetőbe Miklós sírjához. Autót kértem, nem akartam, hogy a melegben gyalogolnia kelljen, meg őszintén félttem is túl soká együtt lenni vele. Minden igaz szeretetem mellett mindig feszélyezett vagyok vele. Kimentünk hát, nem mertem felpillantani rá, míg a sír mellett álltunk néhány pillanatra. A friss őszirózsáimat a száradt, zörgő ott maradt koszorúk elé helyeztem, aztán sietősen eljöttünk. Még körülnézett, hogy milyen kedves, szép helye ez a temetőnek. Mondtam: igen, nagyon szerettünk itt csavarogni, mikor tanítóképzőbe jártam a Damjanich utcába. A rajzórám helyett mindig ide jöttünk. – Aztán hazafelé jövet azt mondta: most brutális kérdést tesz fel, hiszek-e a túlvilágban? – Mondtam: nem tudom, bizonytalan vagyok. Ő azt mondta, hogy újabban lett hívő, ebben az iszonyú pusztulásban, amit megéltünk. Nem hiheti, hogy így lehessen pontot tenni olyan sorsok, olyan életek után, amelyek teljes fejlődés, emelkedés, forrás állapotából zuhantak a halálba. Ezzel nem lehet mindennek vége, és nem lehet elhinni, hogy mi már mindent tudhatunk. Nem, még végtelenül sok minden rejtve van előttünk. – Mikor az önvádjaimról és lelkifurdalásaimról beszéltem, akkor is azt mondta, hogy ez csak békaperspektíva. Ha nem lettem volna ilyen, amilyen, akkor nem találhatta volna meg Miklós bennem azt, akire szüksége volt. – Persze nem akartam nagyon első személyű beszélgetésbe menni, azért nem fejtegettem tovább, hogy az ő zsenialitását nem befolyásolta volna ez. – De hát minden csak feltételezés, megmaradtam amellet, hogy csak én és mi, itt maradt asszonyok tehetünk a veszteségeinkről. Szép kis Danaida-társaság – tört ki belőlem, ahogy hosszú idő óta gondolom ezt. – Elváltunk a Keletinél. Jó volt egyedül maradni. Furcsán, fogvacogatóan hideg a Cs. Szabó minden őszinte, melegen baráti érdeklődése közben és mellett is. – Másnap Szerb Klári járt bent nálam a Rádióban. Tóni hazahozatalával kapcsolatban kért tőlem tapasztalati tanácsokat a teendőkről. Kollektíve hozták haza a többivel, és most Klári odautazik az exhumáláshoz. Mondtam: nem sok, amit látni fog még belőle. Elkészült rá. Megbeszéltük, hogy nem tudom, helyes volt-e ez az egész szörnyű nyilvánosság, és ő nagyon helyeselte. Egy érvével meggyőzött: hogy majd később úgy fogják látogatni temetőinket, ahogy mi annak idején a párizsi Père Lachaise temetőbe mentünk látogatóba Barbusse-höz vagy a kommunárokhöz. Hát ugyanígy fontos, hogy legyen egy mementó, egy hely, amelyhez kapcsolódik Miklós és Tóni emléke is. – Igaza van, és válaszként hatott rám, mikor kicsit utólag megbánva

és titoktartásomat kérve kijelentette, hogy: ha nem is ismerem fel, akkor is azt mondom, hogy felismertem Tónit, hogy így is legyen jele annak, hogy mikor élt, és mi is történt vele. – Igaza volt Klárinak, és örületig harapózó nyugtalanságaimat csitította el ezzel. – Augusztus 24-től szeptember 1-ig Visegrádon voltam Anyuskával egy hét szabadságon, és attól eltekintve, hogy nem túl tiszta volt a hely, ahol laktunk, és keveset adtak enni, igen jól rendbe jöttem. Persze hullámokban jöttek a kínok. Egyszer volt egy éjszakám, amikor megint kínozott: kit is hoztam én haza tulajdonképpen abban a faládában? Talán semmi köze Miklóshoz annak a néhány csontdarabnak és sárnak az idegen rongyok közt. Talán éppen egyik társát kaparták bele a ládába, akivel az exhumálás után egy ládába tették, és dacára az előadott nagy gondosságnak, hogy egyik fejtől, másik lábtól fektetve, számokkal ellátva feküdt, mégse ő volt az, összecserélték, és sietségükben már nem változtattak rajta. Ezért nyitották fel olyan ímmel-ámmal a ládát, mikor odamentünk. Aztán azt álmodtam, hogy valaki idegen értesített, hogy az ő halottja helyén más van, és az biztos az enyém. Erre szörnyű nyugtalanság fogott el álomban, hogy hát most mit lehet tenni? Végül az jutott eszembe, hogy csak hozassa haza azt az idegent az illető, itthon majd csendben, suttymban kicseréltetjük halottainkat. – Nyomasztó, gondterhelt álmom volt, egész idegenül jöttem vissza ebbe a világba, ha felszabadulva is, hogy már vége van az álmodásnak. Szóval, voltak Visegrádon rettenetes mélypontjaim, alig beszélgettem, szegény Anyuska nagyon unatkozott velem, de vigasztalták kicsit a séták és a csodálatos táj. Micsoda ősz volt, milyen földig rogyó teli gyümölcsfák, csodálatos mély, buja kertek, és örökké zokogtam belülről, hogy Mik nem látja ezt a békét, ami itt van. Megérkezett a tájba úgy, ahogy megírta, zászlós sörényű száguldó lovakkal, visongó gyermekekkel, ahol „kertjeinknek sűrű illatában fáján akad a hullni kész dió”. – Aztán melegebb időben úsztam, napoztam, nem törődve a tilalmakkal, és kisimultam a nagy összeomlásból, kipihentem magam, ha rövid volt is az idő. Egyik súlyos reggelen váratlanul betoppantak Gyuláék. Indul a *Fórum* című lap, és ehhez kérték el a megtalált utolsó verseket. A nyomdába kellett a kézirat. Szerencsére nálam volt, felékeztem, és odaadtam. Hivatalba menés előtt jöttek Gyula, Zsuzsa a harmatos, friss reggelen. Még felrohantunk a Salamon-toronyhoz a kilátást megnézni, aztán már robbogtak is tovább. De olyan jól felrázott és visszavitt a realitásba, hogy Gyula itt van: hozzá tartozom, kötelezettségeim vannak, élek. Hazajövetelkor Anyuska szemfülességével beszélt egy vasárnapi kiránduláson levő teherautóssal, hogy behoznak. Véletlenül a Parlament autója volt, nagyrészt altisztekkal és hasonlókcal. Persze senkit sem ismerünk. Útközben kiderült, miféle sötét reakciós társaság volt együtt. Talán nem is különösképpen azok, csak egy kis kémlelőnyílás volt ez az út az országra, az igazi [hiányzó szövegrész], amitől többé-kevésbé elzárva, bizonyos értelemben üvegházian élünk. Vagyis magunkfajták vagy hasonlóan gondolkozók között, vagy legalábbis hasonló szellemi nivójúak között. Ezekből meg dőlt a zavaros elvadultság és teljes bizalmatlanság minden ellenkező felé, mint amilyenek ők. El se búcsúztak, azaz nem is köszöntek, mikor elváltak előbb részletekben, majd később valamennyi. Sőt, a kicsikart elég drága útiköltségért megállapodás ellenére haza se vittek. Lelkileg teljesen összetörve értem haza. Elszoktam a szemét emberektől, és végtelenül letört, hogy ez van még mindig, pontosan úgy, ahogy Mik írja: „duzzasztja keblük sok kicsiny siker, s vidáman ölnek majd, ha ölni kell”. – Akármelyiküket képesnek tarthattam arra, hogy megtegye azt, amit Miklóssékkal tettek, még hozzá minden lelkifurdalás nélkül. – Itthon Gyuláékat nem találtam, ő most ment egyheti szabadságra. Közben egyszer kimentem hozzájuk. Édes jó gyerekzagú, meleg kis otthon az a lupa-szigeti is. A gyerekeket most nagyon

megszerettem, a kis Mariannal hosszan elbeszélgettünk egyoldalúan, mert ő nemigen szólt, csak bólintott, hogy jól érti minden szavamat, és úgy is cselekedett. Gyula elővett, mint tavaly is odakint, lelki sétára. Hogy tudomására jutott – nem is tudom, ki által –, hogy még elrendezgetnivalóim, aztán öngyilkossági szándékaim vannak. Erre várt határozott választ. Megmondtam, hogy nem tudok határozott választ adni. Beszéltem a hullámokról: a hiányérzet elviselhetlenségig fokozódó gyötrelmeiről. Mire ő a szokásos mondókát felelte, hogy olyan nagyon kevesek maradtunk így is összetartozók, használható, fontos emberek, és bár mindenki pótolható, nem lehet még megkritikáni sorainkat stb. Jólesett, hogy törődik velem, rám szánja kevéske perceit, de hát mégsem lehet Gyulával úgy mindenről beszélni, ahogy minap hazajövetelem után Kun Miklóssal volt egy ragyogó, beszélgető, megnyugtató délutánom, éppen a reménytelenség összeomlasztó ideje után, amit a hazajövetelünk váltott ki. Miklós beszélt az igazi kiválasztottságról, a világos vonalról. Ábrahámról Jézuson, Szent Pálon, Spinozán, Bergsonon, Marxon, Freudon stb. keresztülvisz. A csomópontokról, amiket ezek az ívek és csúcscok jelentenek. Hogy az igazi hivatás a diaszpóra és a többi közé hullás, és azok asszimilálása hozzánk. Ezt az igazi és egyetlen felfogható kiválasztottságot akarja visszautasítani, megtagadni a cionizmus, ami ezt megszünteti az egybetömörülés által. És nem a pajeszos egy tömbben, szigorú zártságban élő zsidók a hivatás teljesítői, hanem a magunkfajta, ég és föld között lebegők. Ezt a hivatást viselni kell, ahogy Jónás is „malgré lui” fogadta el a ninivei küldetést. – Egészen megfrissültem ez után a beszélgetés után, de hát hogyan lehetne ezt Gyulával meghányi-vetni, hogy: nekik kell hozzánk asszimilálnunk. Még csak ezt kellene, hogy hallja. – Gyuszi írt ki nekem Visegrádra, hogy várta a leveleimet és a biztatásomat, hogy megbeszéljük mindazt, ami közöttünk kimondatlan maradt. Zavarba ejtett a levél, és mikor szabadsága közben bejött rövid időre, és bejött hozzám, hogy megbeszéljük, mikor jön el, végtelenül ideges és bizonytalan lettem, szinte a térdeim remegtek legnagyobb bosszúságomra. Aztán rendbe jöttem, és most már tudom körülbelül, mit fogok mondani. Azt, hogy végtelenül szégyellem magam azért a furcsa, érzelmes, emlékezős kis kalandért, ami a brüsszeli úton az együttlétünk volt. Hogy egyszer este, a nagy vacsoráról kicsit spiccesen hazajövet, a Kodolányi Gyulával bejöttek a szobámba valamit kivinni, és akkor búcsúnál minden teketória nélkül szájon csókolta Gyuszi könnyedén, én meg nyugodtan visszaadtam, és hogy ha együtt autóztunk vagy jártuk négyesben az utcákat, többször karon fogva vagy kézen fogva, hogy egyszer este egyedül jött be kivinni valami nálam maradt iratot, fél kézzel felpakolva, búcsúra hajolt felém, és megint szájon csókoltuk egymást hosszabban, és aztán átkaroltam a nyakát, és egy pillanatra ráhajtottam a fejemet. Aztán már vissza is vonultam, hiszen a csók közben élesen figyeltem, hogy semmi közöm tulajdonképp az egészhez, miért csináltam? Jeges józanság és kiábrándulás támadt fel bennem, és csak az volt még szép, hogy az ajtóból visszapillantva Gyuszi egyébként mindig bujkálóan és szigorúan összehúzott szemei kitágultak, és biztató örömmel, őszinte mosolygással néztek rám. Aztán sietett be a szobájába, hiszen nem lakott egyedül, a Kodolányi várta. Talán ezen múlt minden további lehetőség. – Mindenesetre meg kell ezt beszélnem vele, hogy most, ha visszagondolok rá, szégyellem, és talán együtt jobban tisztázódik az egész, hogy mi is volt valójában. – Ma születésnapom van, és bár ne lett volna, bár ne éltem volna meg ezt a harmincnegyedik évet, ezt az életet így, ami nagyon hasonló azokhoz az ijesztő kiszáradt tarlókhöz, kőkemény rögökkel, amiket most látni széjjel az országban. – Hosszú pepecselés után délben családi ebédre mentem haza. Hermiék a kis Andriskával, Laciék és Gréti néni voltak még ott. Sok virág az asztalon, jaj, csak nem

szabad gondolni a szedett-vedett, hőséges, elsötétített pesti ebédlőszobából, ami egyben Anyuska hálója is, arra, hogy milyenek is voltak a régi svábhegyi Kisasszony-napok. Nem szabad erre gondolni, csak arra, hogy szegény Anyuska hajnal óta sütött-főzött, és minden remek is volt. Kirántott húst kerített, és máglyarakást, a dédnagymamától örökölt csodálatos tésztát, aminek a titkát senki nem ismerte, aki nálunk evett belőle.

Közben mélységes kiábrándulások, folyton, folyton. Itt a döntés, hogy Erdélyt megint elvesztettük, visszakerültünk Trianonhoz, és mindenfelé, hivatalban, utcán, villamoson a régi gyűlölködő hangok, kajánság, hogy ugye, ezt produkálta a híres demokrácia. – És nem szólalhatok meg, hát mit várhatnának tőlem más, mit tudok én ahhoz az ő szemükben, akit első számú közellenségüknek érznek, hiszen feltételezik bennem a legfeneketlenebb, legvadabb bosszúvágyat azokért, amik engem jóvóltukból értek. Sokszor azt hiszem, fekélynek érznek maguk között, ami éget, hol kicsit, hol jobban, amit csak kivágni lehet, hogy a rossz, zavart közérzetük megszűnjék. – Délután magányosan maradtam, nem voltam egész jól, és váratlanul, nagyon meglepetésszerűen Gábor jött feleségével, gyerekével, aki egészen olyan, mint ő, a négy hónapos Mártonkával. Mindig azt mondtam, ha fiunk lesz, akkor Mártonnak nevezem majd. – Jólesett, hogy jöttek. Gábor először járt nálam, ebben az életen túli életemben. Éreztem rajta a kínlódást és megilletődést, ahogy itt volt. Megmutattam a megtalált noteszt. Várni kell, és valamilyen képpen fixálni, hogy ne mosódjon, pusztuljon tovább. Azt ajánlotta, vigyem be a szakértőjükhöz a múzeumba, de mindenesetre lefényképeztetni ajánlatos lenne. – Aztán Veruka meg Zöld Panni jöttek rövid időre, közben még Gáborék alatt Hermiék a kis Andrissal, és a mi heverőnkön, ahol olyan boldog voltam vele, most két kis apróság hempergett. Íme, az új élet. Soha így nem éreztem a cezúrát aközt, ami volt és van.

### Szeptember 9.

Keservesen megy a munka. Gyula csak rövid ideig van bent. Egyetemi kari ülésen, többek közt Füst Milán habilitálása van műsoron. Megkérte általam, hogy támogassa. Gyöngéd levélváltásunk volt Milán bácsival. Nem tudom elhinni, hogy most én csodálom és szeretem Miklós csodálatán és Kun Miklósné kereszttül, a magamé hozzáadásával. Később Illyés tizenöt versét láttam a *Valóságban*. Régi tiltott közlésű versek, sok szép részletük van. Mélységesen elkeseredtem: ő dolgozhat, ő változhat, nőhet és megújulhat. Miklóst megölték, és most is folyton megölik, mert mit érnek a reklámozó ismertetések és nekrológok, mikor a temetésén Illés Endrén kívül más nem volt a nyugatosok közül. Az Írószövetség nevében is a „moszkovita” Gergely Sándort küldték búcsúztatóra. Nekik most sem kell Miklós, kitaszították, és élete legnagyobb gyötrődései ekörül most még mindig folytatódnak. Idegen... vagy könyörtelenül azzá formálják maguk között. – Rettenetes ideges napom volt, korábban eljöttem, mert nem bírtam már tovább. Lefeküdtem és szenvedtem. Aztán Margit nővérének, Bözsinek egy órát adni felkeltem. Közben Kun Mikós jött fel, megnézni, de elengedtem szó nélkül, hogy jöjjön később. Harag bujkál bennem, hogy az a csinos, okos, fiatal nő, aki vele dolgozik a minisztériumban, és akivel tavasszal Mallász Gittáéknál találkoztam, megint ott járt náluk, amikor én ott voltam. Féltékeny vagyok barátaimra, és érzékeny. Begubózom a szenvedésbe. Alkonyatig cigarettázom, mélyen, felnőttesen az ablakban, és csorog a könnyem. Sietek lefeküdni, csak Margitom rohan le aggódva, miért nem jövök vacsorázni. Ilyenkor idegességemben egymás után rágcsálom a vajás kenyereket és mindent, ami itthon adódik, nem vagyok tehát éhes. Belefojtom magam egy jelentéktelen, szellemeskedő Paul Morand-regénybe, amit már régen elkezdtem, aztán abbahagytam.